

Standenonderwijs

Hoe afkomst nog steeds onze schoolloopbaan bepaalt

Tijdsbeelden Onderwijs 3

Frans Leijnse

Bezorgd door Adriaan in 't Groen

Eburon
Utrecht 2022

Voor Ellen

Deze publicatie kwam tot stand met (financiële) steun van de Vereniging van Hogescholen (VH). De verantwoordelijkheid voor de tekst van deze publicatie ligt uitsluitend bij auteur Frans Leijnse.

ISBN 978-94-6301-389-5

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht
www.eburon.nl

Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam
Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Grafisch ontwerp: Studio Iris, Leende

© 2021 F. Leijnse. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoud

Woord vooraf	7
1. Op Hillesluis ben ik geboren	11
2. De boeren HBS	27
3. Over onderwijs en ongelijkheid	39
4. Bolwerk der vrijheid	67
5. Een universitaire loopbaan, maar academicus?	81
6. Politiek intermezzo	107
7. Poor men's university	125
8. De promotie kern van het onderzoeksbeleid	153
9. Naar meer universiteiten en meer academie	175
10. Epiloog	205
Tijdslijn	209
Noten	219
Serie Tijdsbeelden Onderwijs	227

Woord vooraf

Standsverschillen en standsbewustzijn zijn niet erg populair in het hedendaagse Nederland. Wij zien onszelf graag als een genivelleerd volkje, waarin standsverschillen geen rol meer spelen. Vroeger kon je nog ‘beneden je stand’ trouwen, maar dat kennen we nu niet meer. Nu is iedereen gelijk, en niet alleen voor de wet. Het onderwijs wordt daarbij vaak gezien als de grote gelijkmaker. Alle kinderen krijgen immers dezelfde opleidingskansen en ‘klompenschooltjes’ voor de armen kennen we niet meer. Scholen met veel kansarme kinderen krijgen meer geld om de verschillen goed te maken. Afkomst of stand tellen niet in ons onderwijs, alleen talent bepaalt hoe ver iemand komt.

Dat is de retoriek, en voor sommigen misschien wel het ideaal, maar de werkelijkheid is weerbarstig. De maatschappelijke ongelijkheid neemt al jaren niet meer af en de discussie over ongelijke onderwijskansen leeft ook steeds weer op. Sociale afkomst blijkt onverminderd van invloed te zijn op de schoolloopbaan van kinderen en wie voor een dubbeltje geboren is heeft nog steeds grote moeite om een kwartje te worden. Standsverschillen blijken hardnekkiger dan we gedacht hadden en het onderwijs is daarin wellicht meer een afspiegeling van de samenleving dan een correctie erop.

In de periode waarin ik als leerling, student, docent, onderzoeker en bestuurder een actieve bijdrage heb mogen leveren aan het onderwijs is me dat misschien het meest opgevallen: hoezeer standsverschillen de inrichting en kwaliteit van het onderwijs bepalen. Of dat nu het verschil tussen een zorgelijk (vmbo) en een perspectiefrijk (vwo) schooladvies is, het onderscheid van korte (vmbo, mbo) en lange (vwo, wo) opleidingen, of het onderscheid tussen ‘excellente topuniversiteiten’ en gewone hogescholen, in weinig maatschappelijke sectoren zijn standsverschillen zo hardnekkig als juist in het onderwijs. En in weinig sectoren is de onwil om daar iets

aan te veranderen zo sterk. De rol van het onderwijs in de bekrachtiging van bestaande kansongelijkheid en in het behoud van onze standensamenleving is daarom in dit boek de belangrijkste invalshoek.

Dat mijn persoonlijke geschiedenis een van de schaarse uitzonderingen op deze conserverende rol van het onderwijs is doet daar niet aan af. In het navolgende wordt in een aantal fragmenten een tijdsbeeld geschetst van de standsverschillen in het Nederlands onderwijs in de afgelopen vijftig jaar. Het leek me goed dat tijdsbeeld van een persoonlijke context te voorzien. Dat heeft een reden. Ik heb het geluk gehad als arbeiderskind tot hoge ambten te mogen reiken. Maar ook: een carrière te mogen maken die, naast de politiek zich vooral in het hoger onderwijs heeft afgespeeld, die wondere wereld van wetenschap en onderwijs waar alles mogelijk is en in beginsel niets vaststaat. In die wereld ben ik tot de poort gekomen van de Academie, de vrijplaats van geleerdheid en wijsheid, van vrije reflectie en gedachtewisseling, van kunst, cultuur en wetenschap, van beschaving kortom. Van ver gekomen en ontzaglijk veel geleerd onderweg.

Het pad van een arbeiderskind door ons onderwijs en maatschappelijke instituties is echter geen gemakkelijk weg. Onderzoek laat zien dat van deze kinderen een voortdurende aanpassing aan de cultuur van hogere klassen en standen wordt gevraagd, waar zij thuis niet op voorbereid zijn. Zonder die aanpassing lukt het echter niet verder te komen, en niet weinigen sneuvelen dan ook onderweg. Zij geven hun ambitie sociaal te stijgen op. Dat mij dit niet is overkomen heeft, denk ik, weinig te maken met een aangeboren talent voor aanpassing. Belangrijker is dat ik me bij alle behendige aanpassing steeds ben blijven realiseren dat het essentieel is op cruciale punten geen concessies te doen en te blijven bij wat je van oorsprong was en wilde blijven. Culturele aanpassingsmechanismen verlopen makkelijker als je kunt besluiten wat werkelijk belangrijk voor je is erbuiten te houden: je op die punten niet aan te passen en bewust een buitenbeentje te blijven. Mijn oude HBS-vriend Theo, gepensioneerd raadsheer in de Hoge Raad, zei het treffend: "hoe ver je ook komt, je blijft een buitenbeentje". In mijn loopbaan ben ik dat altijd gebleven, en met plezier. Voor mij was en is de harde kern dat ik mijn hele leven ongebruikelijk radicale op-

vattingen ben blijven koesteren over sociale ongelijkheid, de bestrijding daarvan en de rol die het onderwijs als emancipatiemechanisme daarbij hoort te vervullen. Die radicaliteit en gedrevenheid plaatsen je in de ‘betere kringen’ altijd in een wat uitzonderlijke positie, die met de nodige argwaan en dedain wordt bekeken. En het sluit ook bepaalde kansen voor je af. Maar voor mij was de radicale politieke opstelling tegen sociale ongelijkheid een levenslijn en een blijvende verbinding met het milieu van mijn jeugd. Mijn manier om trouw te zijn aan Rotterdam-Zuid en de mensen die daar wonen.

Dit boek begint bij mijn jeugd op Hillesluis, de armste wijk van Nederland, ons gezin, de lagere school en de uitzonderlijke keuze voor de HBS in plaats van de ambachtsschool. De rol van het toeval in die geschiedenis leidt tot een beschouwing over sociale ongelijkheid en de wijze waarop ons onderwijssysteem die bevestigt en bestendigt. Omdat ik me aan die conserverende werking door een mengsel van een beetje talent en veel geluk heb kunnen onttrekken voert mijn weg vervolgens naar de Leidse universiteit en een werkzaam leven *in academia*. Dat wordt na twaalf jaar weliswaar afgerond met het doctoraat, maar ook voorlopig beëindigd vanwege de overstap naar de landelijke politiek. Een langdurig verblijf in de Tweede Kamer brengt nieuwe ervaringen met onderwijsbeleid en sociale ongelijkheid, en die komen van pas bij het besluit om na tien jaar terug te keren naar de universiteit. Wel hebben eerdere ervaringen binnen de universiteit geleid tot een ambigue relatie met de Academie, die ik in een apart hoofdstuk probeer te verwoorden.

Uiteindelijk vond ik een passende plaats als voorzitter van de hogescholen, de buitenbeentjes van ons hoger onderwijs. Bij deze *poor men's universities*, waar de studenten voor twee-derde uit de lagere- en middenklasse komen, voelde ik me bijzonder thuis. Mijn ervaringen in die functie zijn de basis voor een beschouwing over sociale ongelijkheid en de verdere integratie van het hoger onderwijs. Per slot keert de verhandeling terug naar een thema dat mij bij alle ambigüiteit steeds na aan het hart is blijven liggen: wordt het niet tijd dat onze universiteiten terugkeren naar de échte Academie?

Mijn betoog is gelardeerd met persoonlijke ervaringen en anekdotes, maar is zeker geen verzameling memoires. Het gaat erom een Tijdsbeeld te geven van het Nederlandse (hoger) onderwijs in zijn behoudzucht en standsgewijze opzet. Persoonlijke elementen zijn ingevoegd waar ze de analyse verhelderen. Een enkele keer spelen grootheden uit de politiek en het onderwijsveld een rol in die ontboezemingen. Voor zover ik hen onrecht heb gedaan in de gegeven karakteristiek vraag ik daarvoor verontschuldiging.

Utrecht, augustus 2021

Frans Leijnse

1. Op Hillesluis ben ik geboren

We schrijven 2021 en Hillesluis (Rotterdam) is al decennialang de armste wijk van Nederland. Ingeklemd tussen ook al niet bijster welvarende wijken als Feijenoord, Charlois en IJsselmonde sluit Hillesluis de rij als het op huishoudinkomen en opleidingsniveau aankomt. Hoge werkloosheid en een onevenredig hoog aantal bijstandsgerechtigden in overwegend vooroorlogse huurwoningen bepalen de sociale status van de bewoners. De stadsvernieuwing heeft wel voor betere, maar niet voor ruimere woningen gezorgd.

Ik weet niet of die plek waar ik ruim zeventig jaar geleden werd geboren toen al de armste wijk van Nederland was. Waarschijnlijk werd die statistiek toen nog niet bijgehouden. De bijstandsuitkering bestond nog niet en de werkloosheid was door de wederopbouw laag. Hillesluis was toen nog overwegend een ‘witte wijk’, vooral bevolkt door kinderrijke gezinnen. De moeders waren thuis en de vaders werkten in de haven, op de scheepswerven en in de fabrieken. Wie een vaste baan had bij de gemeente of het spoor vertrok uit de wijk. Hillesluis was een echte arbeidersbuurt. Armoede was de regel, nette armoede de uitzondering.

Doorsnee armoedzaaiers

Ons gezin vormde geen uitzondering op die regel, we waren thuis op Hillesluis. Mijn vader werkte in de haven als classificeerder, een chique omschrijving voor het vuilste en ongezondste werk dat voorhanden is: het verwijderen van de olieresten (slurry) uit de tanks van leeggepompte olietankers. Toen hij wat ouder werd werkte hij als scheepsschilder bij een kleine koppelbaas: los/vast werk bij de grote werven, Wilton-Fijenoord, RDM, Van der Giessen en Piet Smit. Ongeschoold werk, want veel meer dan lagere school zal mijn vader in zijn jeugd niet gehad hebben. Geboren

in 1902 als tweede kind van een ambulante fruitverkoper was hij in 1916 wees geworden en in het Hervormd Weeshuis in Middelburg terechtgekomen, met zijn zes broertjes en zusjes. In het weeshuis moet hij geen succes zijn geweest, want al binnen twee jaar werd hij uitgeplaatst bij een Rotterdamse binnenvaartschipper om als schippersknecht mee te gaan op de Rijnvaart. Los van lange perioden van werkloosheid, onder andere in de crisis van eind dertiger jaren, heeft mijn vader tot in de oorlog op de binnenvaart gezeten. Pas na de oorlog is hij in de haven gaan werken.

Het leven heeft mijn vader getekend. Het vroege verlies van zijn moeder, de armoede en onzekerheid, twee wereldoorlogen en de Crisis, hebben een *Kleiner Mann* van hem gemaakt. Hij leefde een onbetekenend bestaan, zonder ambities of idealen, in een bijna negentiende-eeuws patroon. Van zijn wekelijkse loonzakje hield hij een flink stuk achter om in het weekend naar het café te brengen, zodat mijn moeder maar moest zien hoe ze die week de eindjes weer aan elkaar knoopte. Zoiets maakt het voor kinderen moeilijk respect voor hun vader te ontwikkelen of een emotionele band op te bouwen. In de arbeiderscultuur is de ‘vader’ overigens zelden het gerespecteerde gezinshoofd en maatschappelijk rolvoorbeeld voor de kinderen dat het middenklasse-patriarchaat kenmerkt. Van verdere opleiding is bij mijn vader nooit sprake geweest. Misschien ligt daarin de oorzaak van zijn bescheiden ambities wat betreft zijn eigen kinderen: verder leren vond mijn vader niet zo nodig, dat was ‘niets voor ons soort mensen’.

Anders lag dat voor mijn moeder. Net als mijn vader had zij een armoedige en harde jeugd gekend. Geboren in 1908 in Oberhausen (Rheinland), moet zij bij het begin van de Eerste Wereldoorlog nog maar net op de lagere school gezeten hebben. Of er in die hectische oorlogs- en revolutiejaren verder veel van haar opleiding terecht is gekomen valt te betwijfelen. In ieder geval was er voor haar ook na 1920 weinig ruimte om door te leren. Al spoedig overleed haar vader, een mijnwerker, aan stoflongen en bleef haar moeder met vijf kinderen in armoede achter. In die tijd van economische crisis en hyperinflatie in Duitsland moesten de kinderen zo veel mogelijk werken om het gezinsinkomen op het bestaansminimum te krijgen. Dat lukte maar matig en in 1929 tijdens de Grote Crisis was mijn

oma genoodzaakt mijn moeder en haar oudere zus op de trein te zetten naar Holland, waar zij als Duits dienstmeisje aan de slag konden. Zo kwam mijn moeder ‘in betrekking’ bij een welgestelde familie in Rotterdam.¹ In Oberhausen was dat een mond minder te voeden, en mijn moeder leerde het huishouden. Een opleiding werd voor zo’n meisje niet nodig gevonden: trouwens wie zou dat betalen?

Hoewel de levensgeschiedenissen van mijn ouders dus veel overeenkomsten vertonen verschilden zij op belangrijke punten wat hun kijk op het leven betreft. Ondanks het feit dat ze geen van beiden hadden doorgeleerd werd er bij ons thuis wel gelezen. Hier en daar stonden rijtjes boeken, meestal uit de goedkope series van de Arbeiderspers die via de VARA-gids of de krant konden worden besteld. Ook werden er regelmatig boeken geleend bij de kleine uitleenbibliotheken die je toen nog veel had. Een dagblad was er, sinds ik me kan heugen ook altijd; tot 1956 De Waarheid en daarna Het Vrije Volk. Die laatste krant was min of meer gemeengoed in de straat. In de portieken werd Het Vrije Volk bezorgd in vijf van de zes brievenbussen, wat er misschien mede aan bijdroeg dat bij verkiezingen (opkomstplicht!) ruim 80% op de PvdA stemde en de rest overwegend CPN. Boeken en kranten lezen was vooral het domein van mijn vader, wat er overigens niet toe leidde dat hij politiek geïnteresseerd was. Hij was geen actief lid van een politieke partij of vakbond, en in die zin kom ik dus niet uit een ‘rood nest’. Wel uit een doorsnee arbeidersgezin, maar dat is iets anders.

Geen rolmodellen, geen familietraditie

Mijn ouders vonden zichzelf niet belangrijk, zeker niet als rolvoorbeeld voor hun kinderen. Over hun geschiedenis werd niet gesproken, je kreeg als kind maar zelden iets te horen over hoe zij het vroeger hadden gehad. Hun verleden was geen vrolijk verhaal, en ze keken er liever niet op terug. Meer nog leefden mijn ouders in een sterk besef dat zij ‘onbetekenend’ waren, een leven hadden geleid dat niet interessant was en zeker op geen enkele manier een voorbeeld voor hun kinderen.² Het verleden was het noemen niet waard. Voor zover er met de kinderen een gesprek werd ge-

voerd ging dat over het heden en een beetje over de toekomst, hùn toekomst. Die sfeer van ‘onbetekenendheid’ is overigens niet specifiek voor mijn ouders. Ze was en is een vrij algemeen kenmerk van de arbeiderscultuur: arbeiderskinderen krijgen geen roemruchte familiegeschiedenis mee, met markante en maatgevende voorouders. Zij staan niet in een dynastieke traditie. Soms is dat een gemis, maar in bepaalde fasen van het leven kan het ook zo maar een bevrijding zijn.

Onze buurt: hoek Hollandsestraat en Riederlaan in de jaren '50⁹

Hoewel mijn vader een grage boekenlezer was en mijn moeder niet, was juist zij uitgesproken ambitieus waar het haar kinderen betrof. Die moesten het koste wat kost ‘beter krijgen’ dan zij gewend was, en doorleren vormde daartoe de belangrijkste sleutel. Die ambitie met haar kinderen ontstond bij mijn moeder niet uit haar eigen intellectuele bagage, maar omdat zij had geleerd dat juist het ontbreken daarvan vaak de sleutel vormde tot een ongelukkig bestaan. Doorleren was synoniem met meer gaan verdienen, minder vaak werkloos zijn, niet ‘van de steun hoeven trekken’, en in het algemeen een fatsoenlijk bestaan opbouwen. Mensen die